

Bəktəşilikdə Quran təsəvvürü

Emin Orucov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı
Bakı, Azərbaycan
eminorucov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-0583-5053>

Daxilolma tarixi: 11.12.2022

Nəşrə təsdiq tarixi: 07.03.2023

Xülasə

Məqalədə varlığın, insanın və yaradılışın batini yönünə, dərin qatlarına istiqamətlənən, bəşərin kamilliyə çatması məqsədini mənimsəyən təsəvvüf (sufizm) təliminin özünəməxsus bəktəşi qolunda Qurani-Kərimə qarşı münasibət, ümumilikdə, vəhy, peyğəmbərlik və Müqəddəs Kitab təsəvvürü ümumi çərçivədə tədqiq edilmişdir. Bəktəşi təriqətində Qurani-Kərimə yanaşmanın inanc prinsipləri, habelə bunun ibadətlər arasında əksi, yeri və əhəmiyyəti, inanc sistemindəki mühüm şəxsiyyətlər simasında dəyərləndirilməsi incənlənmişdir. Həmçinin Müqəddəs Kitabdən çıxarışların batini və mistik şərhləri müəyyən nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Təriqətin banisi Hacı Bəktəş Vəliyə aid edilən təfsirmahıyyətli əsərlərdə, – “Fatihə təfsiri”, “Bəsmələ təfsiri” və “Məqalət”, – həmçinin bu qəbildən digər bəzi mənbələrdə, ərkan-namələr və buyruqlarda müşahidə olunan Qurani-Kərim təsəvvürü ümumi şəkildə təsvir edilmişdir. Eləcə də bu və ya digər mənbələrdə dəlil və istinad məqamında istifadə edilən bir sıra ayə təyin və izah olunmuş, əsərlərdə qeyd edilən spesifik ayələrin bəktəşilik inanc sistemində əsaslanan batini-təsəvvüfi təfsirləri (izahları) göstərilmiş və başqa inanc prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, teması araşdırılmışdır. Bütün bunlardan əlavə, təsəvvüf ədəbiyyatının bir qolu olan bəktəşi poeziyasında bir poetik ünsür kimi formalaşmış “vəhy” məfhumu, peyğəmbərlik və Quran anlayışları bir neçə şairin, – Yəmini, Yunus Əmrə, Aşıq Vəli, Qul Nəsimi, Pir Sultan Abdal, – poetik nümunələri çərçivəsində nəzərdən keçirilmiş, şairlərin Müqəddəs Kitaba qarşı xüsusi münasibəti ifadə edilmişdir.

Məqalənin sonunda bəktəşi təriqətinin çoxcəhətli Qurani-Kərim təsəvvürü barədə bu tədqiqatın ümumi nəticəsi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *fəlsəfə, bəktəşilik, təriqət, Qurani-Kərim, Müqəddəs Kitab, təfsir, Hacı Bəktəş Vəli, bəktəşi poeziyası.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Quran in Bektashi Order

Emin Orujov

Azerbaijan National Academy of Sciences

Institute of Philosophy and Sociology

PhD student

Baku, Azerbaijan

eminorucov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-0583-5053>

Date of submission: 11.12.2022

Date of acceptance: 07.03.2023

Abstract

The article examines the attitude towards the Holy Quran, in general, the concept of revelation, prophecy, and the Holy Book in the Bektashi branch of Sufism, which focuses on the internal exploration of human existence and creation and adopts the goal of achieving perfection for mankind. It draws attention to the belief principles in the approach to the Holy Quran, as well as its reflection, place, and importance in worship and evaluation in the person of significant figures in the Bektashi order. It also analyzes the inner and mystical interpretations of extracts from the Holy Quran based on specific examples. The concept of the Holy Quran is described in general in the tafsir works attributed to the founder of the Bektashi order, Hajji Bektash Vali, titled "Tafsir of Fatiha", "Tafsir of Basmala" and "The Makalat" as well as in some other sources, edicts, and commands. Furthermore, several verses used as proofs and references in these or

other sources have been defined and explained, the inner Sufi interpretations (explanations) of the specific verses mentioned in the works based on the Bektashi belief system have been shown, and the interaction and contact with other principles of faith have been examined. Apart from this, the concept of “revelation” formed as a poetic element in Bektashi poetry, which is a part of Sufism literature, the concepts of prophecy and the Qur’an were looked over within the framework of the poetic examples of several poets—Yemini, Yunus Amre, Ashiq Veli, Gul Nasimi, and Pir Sultan Abdal—and the special attitude of these poets towards the Holy Book was reviewed.

The article concludes by mentioning the comprehensive findings of this research on the Holy Quran in the Bektashi order.

Keywords: *Philosophy, Bektashi, Order, Holy Quran, Holy Book, Tafsir, Hajji Bektash Veli, Bektashi Poetry*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Представление о Коране в Бекташи

Эмин Оруджев

Национальная академия наук Азербайджана,
Институт философии и социологии диссертант
Баку, Азербайджан
eminorucov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-0583-5053>

Дата подачи статьи в редакцию: 11.12.2022

Дата подтверждения статьи к публикации: 07.03.2023

Резюме

В статье в общих рамках изучено отношение к Корану, представление об откровении, пророках и Священной книге в ветви бекташи учения тасаввуфа (суфизма), ориентированной на внешнюю сторону, глубокие слои существования, человека и бытия, нацеленной на достижение человечеством совершенства. Здесь рассмотрены принципы верования при подходе к Корану в тарика-

те бекташи, а также отражение, место и значимость этого в молитвах, оценка в лице важных личностей в системе верования. Также проанализировано внешнее и мистическое толкование выдержек из Священной книги на основании определенных образцов. Обобщенно описано представление о Коране в таких тафсирах основоположника тариката Хаджи Бекташ-и Вели, как «Тафсир Фатиха», «Тафсир Басмала» и «Макалат», а также в некоторых источниках, арканнаме и поручениях такого рода. В статье приведено определение и разъяснение ряда аятов, используемых в тех или иных источниках в качестве доводов и ссылок, указан внешний тафсир и тафсир тасаввуф специфических аятов, основанный на системе верования бекташи в трудах, изучена взаимосвязь и контакт с принципами других систем верования. Кроме этого, понятия «откровение», пророчество и Коран, сформированные в качестве поэтического элемента в одной из ветвей литературы тасаввуфа - поэзии бекташи, рассмотрены в рамках поэтических образцов нескольких поэтов - Ямини, Юнуса Эмре, Ашуга Вели, Гула Насими, Пира Султана Абдала, выражено особое отношение поэтов к Священной книге.

В конце статьи указан общий результат этого исследования многогранного представления тариката бекташи о Коране.

Ключевые слова: философия, Бекташи, тарикат, Коран, Священная книга, тафсир, Хаджи Бекташ-и Вели, поэзия бекташи.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

İslam dinində insan varlığının mənəvi təkamülünü, ruhani inkişafını əsas məqsəd kimi götürən təsəvvüf təliminin bu dinin Müqəddəs Kitabına – Qurani-Kərimə – baxış şəkli hər zaman məhz belə bir düşüncənin, batini və mistik təfəkkürün təməlində formalaşmışdır. Məhz bu baxımdan, bəktəşilik təriqətinin müqəddəs Qurani-Kərimə, ümumiyyətlə, “vəhy” məfhumuna və “peyğəmbərlik vəzifəsi” anlayışına münasibəti ənənəvi yanaşmadan fərqlidir. Bəktəşilik təriqətinin əsas prinsipi hesab

edilən “Haqq, Məhəmməd, Əli” düşüncəsi bu təriqətin Müqəddəs Kitab anlayışında da açar nöqtədir. Belə ki, “vəhy” məfhumu bu düşüncəyə əsasən, bir növ, “zəncir” təşkil edir: Haqqdan – Allahdan – Məhəmməd peyğəmbərə göndərilən vəhyin, yəni Qurani- Kərimin təfsirində Həzrət Əlinin də rolu vurğulanır. Nəticədə, Həzrət Əli bəktəşi inancının əsas simalarından biri kimi vəhy prosesinə daxil edilir (Eğri 2007 (1), 229). Həzrət Əlinin Quran təfsiri mövzusunda əhəmiyyətli şəxsiyyət olduğu təkcə bəktəşi təriqətində deyil, eləcə də ənənəvi İslam düşüncəsində vurğulanmışdır. Ayələrin nüzul tarixini bilən, surələrin nüzul tərtibatını nəql edən Həzrət Əlinin Müqəddəs Kitaba bu yaxınlığı bəktəşilik daxilində xüsusi bir dəyər kimi qəbul edilmiş, beləliklə, bu düşüncədə Qurana sevgi ilə əhli- beyt sevgisi bir vəhdət təşkil etmişdir (Eğri, 2007 (2), 162).

Bəktəşi təriqətində Quran inancı və təfsirinin əsas mənbələri

Mənbələrə istinadən, Qurani-Kərimin, habelə hədislərin bəktəşi təriqətinin inanc və düşüncə sisteminin formalaşmasında əsas təşkil etdiyini görürük. Bütün müsəlmanlar kimi, Qurani Müqəddəs Kitab, Həzrət Məhəmmədi isə peyğəmbər kimi şəxsiz qəbul edən bəktəşilərin bu məsələyə özlərinə məxsus münasibətləri mövcuddur (Yıldırım, 2005, 287). Təriqətin qurucusu kimi qəbul edilən Hacı Bəktəş Vəlinin Müqəddəs Kitab barədə fikir və düşüncələri bəktəşilikdə Qurani-Kərim təsəvvürü üçün əhəmiyyətli yerə malikdir. Hacı Bəktəş Vəlinin dərs-vişlərinə xitabən söylədiyi “Quran aşiqdən-məşuqa bir məktubdur”, – deyimi birbaşa bu təsəvvürün zəmini hesab edilə bilər. Bu ifadəni onun insana və bütün varlığa sevgi fəlsəfəsinin bir ünsürü kimi izah etdikdə, Qurani “sevgilidən gələn bir müjdə məktubu” kimi başa düşdüyünü görürük (Dindi, 2006, 23).

Qurani “bütün kitabların əsası”, “Fatihə” surəsini isə Quranın əsası kimi qəbul edən, Qurandan əvvəl göndərilmiş müqəddəs kitablara da iman vacibliyini vurğulayan Hacı Bəktəş Vəli ona aid edilən əsərlərdə Qurani- Kərim barədə düşüncələrini qələmə almışdır (Baltacı, 2011, 115).

Bəktəşilik təriqətində Qurani-Kərim təfsiri barədə ilk əsərlərindən birinin məhz Hacı Bəktəş Vəli tərəfindən qələmə alındığı rəvayət edilir. Həmin təfsirdə Müqəddəs Kitabın ilk surəsi olan “Fatihə”ni öz yanaşması ilə izah edən Hacı Bəktəş Vəli əsərin əvvəlində Həzrət Məhəmməd barədə mədhiyyəyə və Merac hadisəsinə yer vermişdir. Həmin rəvayətdə təsvir edilir ki, Həzrət Peyğəmbər Meraca çıxdığı zaman gö-

yün dördüncü qatında səs eşidir. O, səsin mənbəyini Cəbrayıl mələkdən soruşduqda isə ondan belə cavab alır: Həzrət Adəm yaradılmazdan əvvəl bir quyuya atılan daş Peyğəmbərin Meraca gəlişi nəticəsində quyunun dibinə çatır və bu da həmin daşın yaratdığı səsdır (Şimşək 2016, 237). Mistik-əfsanəvi rəvayət, həmçinin Həzrət Peyğəmbərin bəktəşilik təriqətində bütün peyğəmbərlərdən üstün qəbul edildiyinin bariz nümunəsidir. Əsərdə bu hekayətin ardından Hacı Bəktəş Vəli “Fatihe” surəsini təhlil edir, hərfbəhərf təfsirini verir. Əsərdəki ən maraqlı cəhət isə budur ki, Hacı Bəktəş Vəli surənin sözlərinin sayı və həmçinin surədə keçməyən hərflərlə bağlı öz mistik izahlarını da qeyd etmişdir (Özcan, 2008, 43).

“*Fatihe təfsiri*”ndən aşağıdakı parçaya nəzər saldıqda, surəyə bəktəşi təriqətinə məxsus yanaşmada mistik və əfsanəxarakterli təfsir ənənəsini aydın görürük. Belə ki, hətta iblisin Qurani-Kərim ayələrinin nazil olmasına qəhərləndiyi Müqəddəs Kitabın təriqətdə necə böyük bir qüdrət təcəssümü kimi başa düşüldüyünü və qəbul edildiyini müşahidə edirik.

“Bilin ki, “Əlhəmdülillah” (Fatihe) surəsi yeddi ayədən ibarətdir. Bu yeddi ayəni oxuyan hər kəsi Allah-Taala yeddi cəhənnəmdən azad etsin. Belə rəvayət edilir ki, Allah-Taala tərəfindən Həzrət Rəsulullah “Fatihe” surəsi nazil edildikdə lənətlənmiş iblis yas tutub, xeyli ağlayıb. Ona tabe olanlar başına yığışib, ondan niyə ağladığını soruşduqda iblis belə cavab verib: “Bundan artıq nə olsun? Bu gün Məhəmmədə “Fatihe” surəsi nazil edildi. Onun ümməti bu surəni oxuduqca mən daha onları düz yoldan döndərə bilməyəcəyəm” (Özcan, 2008, 47).

Göründüyü kimi, bu qısa hekayətdə “Fatihe” surəsinin əhəmiyyəti mistik və bədii üslubda vurğulanır.

Hacı Bəktəş Vəliyə aid edilən digər təfsirmahıyyətli əsər isə onun “Bəsmələ (Bismillah) təfsiri”dir. Bu əsər də Allaha həmd və Məhəmməd peyğəmbərə mədhiyyə ilə başlayır. “Fatihe təfsiri”ndəki kimi burada da Merac hadisəsi kontekstində bir Allah və Peyğəmbər arasında keçən mistik dialoq qələmə alınmış, beləliklə, “Bismillah” ifadəsinin fəziləti vurğulanmışdır (Baltacı, 2011, 112). Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qurani-Kərimi keçmiş müqəddəs kitabların əsası və “Fatihe” surəsini Quranın əsası kimi qəbul edən Hacı Bəktəş Vəli “Bismillah” ifadəsini “Fatihe” surəsinin əsası kimi qəbul etmişdir. Nəticədə, bu ifadəni ürəkdən dilə gətirən insanın, sanki hər dörd müqəddəs kitabı oxuyaraq savab qazandığını söyləmişdir (Baltacı, 2011, 115).

“*Bəsmələ təfsiri*”ndən bir parça:

“Allah-Taala Merac gecəsi Məhəmməd Mustafaya buyurdu:

“Əgər hər işdə köməyimin səninlə olmasını istəyirsənsə, kərəmimi, lütfümü, ismi-əzəməmi bildirən adım hər an dilində olsun”.

Peyğəmbər dedi:

“İlahi, ismi-əzəmin hansıdır? Lütfünü bildirən adın hansıdır? Onlardan heç vaxt ayrılmamaq üçün mənə bildir”.

Allah-Taala buyurdu:

“Ey Məhəmməd, ismi-əzəməm “Allah”, kərəmimi bildirən adım “Rəhman”, lütfümü bildirən adım isə “Rəhim”dir. Nə zaman “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim” desən, mən kərəmim və lütfüm ilə sənin keşikçin olaram” (Veli/- Duran, 2007, 42).

Hacı Bəktəş Vəlinin digər əsərləri kimi, Allaha həmd, Həzrət Məhəmmədə və əhli-beytinə mədhiyyələrlə başlayan və bəktəşi təriqətində xüsusi yerə malik olan “Məqalət” əsərində müəllif əsas etibarilə sufi təliminə məxsus “dörd qapı, qırx məqam” məfhumundan bəhs etməklə yanaşı, Qurani-Kərim və peyğəmbərliklə əlaqədar düşüncələrini bildirmişdir (Baltacı, 2011, 114). Əsərboyu bir sıra Quran ayələrinin istinad kimi qeyd edilməsi “Məqalət” əsərinin ümumi mənada Quran əsasında yazıldığını göstərir (Üçer, Çaykara 2021, 430). Doqquz hissədən ibarət olan əsərin hər hissəsində müxtəlif ayələr mövzuya uyğun şəkildə vurğulanmışdır. Məsələn, “həqiqət məqamı”ndan bəhs edilən altıncı hissədə “Zümər” surəsinin 53-cü ayəsi (“*Allahın rəhmətindən ümidinizi üzməyin*”), səkkizinci hissədə “Talaq” surəsinin 3-cü ayəsi (“*Kim Allaha təvəkkül etsə, Allah ona kifayət edər*”), Həzrət Adəmin yaradılışı haqqında danışılan doqquzuncu hissədə “Tariq” surəsinin 7-ci ayəsi (“(O su kişilərin) bel sümüyündən, (qadınların isə) köks sümüyündən çıxar”) həmin mövzulara dəlil mahiyyətində göstərilmişdir (Üçer, Çaykara, 2021, 432).

Mənbələrə nəzər saldıqda görürük ki, bir sıra konkret ayələr bəktəşi ənənəsində daha xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həmin ayələr arasında “Məqalət” əsərində də qeyd edilmiş “nəsuh tövbə” ayəsi (“Təhrim”, 8), “Nur” ayəsi (“Nur”, 35), habelə “Fatihə”, “Yasin”, “Fəth” və “İxlas” surələrinin adlarını çəkə bilərik (Üçer, Çaykara 2021, 429). Məlumdur ki, adıkeçən “Nur” ayəsinin təkcə bəktəşilik təriqətində deyil, bütün təsəvvüf təlimində özünəməxsus dəyəri vardır.

“Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru bir oyuqda, parlaq ulduza bənzər şüşə altında yanan qəndilə bənzəyir. Qəndil nə şərqdə, nə qərbdə bitən mübarək zeytun ağacının yağı ilə yanır. Bu yağ od toxunmasa da, işıq saçır, nur üstündə nurdur. Allah istədiyini öz nuruna qovuşdurur. Hər şeyi bilən Allah insanlar üçün beləcə ibrətamiz misallar çəkir” (Quran “Nur”, 24/35).

Bu ayədə buyurulan “nur” və “mişkət” (oyuq, taxça) məfhumları və ümumiyyətlə, bütöv ayə haqqında müxtəlif təfsir alimlərinin fərqli izahları, hətta müstəqil əsərləri (məsələn, İslam alimi və filosofu Qəzzalının “Mişkətül-ənvār” əsəri) mövcuddur (Sönmez 2021, 181). Bəktəşi düşüncəsi isə “nur” – “Haqq-Məhəmməd-Əli” məfhumu ilə eyniləşdirilmiş, nurun vəhy ilə Həzrət Peyğəmbərə və ardınca Həzrət Əliyə keçdiyi, ayədəki “nur” ifadəsinin məhz bu vəhdəti bildirdiyi qəbul edilmişdir (Sönmez 2021, 186).

Bəktəşi təriqətində seçkin şəxsiyyətlərdən və “yeddi ulu ozan”dan biri sayılan Virani Baba da əsərlərində Qurani-Kərimə yanaşmasını bildirmişdir. Mənbələrə əsasən, o, “Elmi-Cavidan” adlı əsərində “Nəcm” surəsinin 3-cü və 4-cü ayələrinə istinadən demişdir:

“Bil ki, Rəsuli-Əkrəm səllallahu əleyhi və səlləm həvayi-nəfs ilə əsla söz söyləməmişdir. İlla (yalnız) vəhyi-Hüda ilə söylərdi” (Eğri, 2007 (2), 166).

Ayənin məalından ibarət olan bu cümlədə Virani Babanın simasında bəktəşi ənənəsinin “vəhy” anlayışını və bu anlayışa inancı, bağlılığı görməkdəyik.

Qurani-Kərimə bəktəşi münasibətini açıq-aşkar göstərən digər mənbə – bəktəşi qaydalarını ehtiva edən ərkannamələrdir. Mənbələrə əsasən, bu əsərlərin birində “iman” məfhumunun Quran ilə sıx bütünlük təşkil etdiyinə dair obrazlı bir hissə təriqətin Quran təsəvvürü barədə ümumi fikir yaradır:

“İman bir ağac kimidir. Kökü Qurandır. Qabığı həyadır. Gövdəsi şükürdür. Budaqları təqva, yarpaqları tövbədir. Meyvəsi Allahın rəhmətidir” (Eğri, 2007 (2), 172).

Bu ifadələrdə “köksüz ağacın qeyri-mümkünlüyü” ifadəsi ilə Quranın da iman üçün vacib şərt olduğu vurğulanır.

Təriqətin Qurana münasibətinin ümumi adı “Buyruq” adlı müxtəlif əsərlərdə də öz əksini tapır. Bu qəbildən olan “Mənaqibi-İmam Cəfər əs-Sadiq”də mövzulara dəlil kimi gətirilən bir sıra ayəyə rast gəlirik. Həmin ayələrdən biri aşağıdakıdır:

“Əgər biz Qurani bir dağ üzərinə göndərsə idik, Allah qorxusundan baş əyib parçalandığını görərdin. Bu məsəlləri insanlara danışırıq ki, bəlkə ibrət alıb düşünelər” (Quran, “Həşr” 59, 21).

Bu ayə əsərdəki “qırx məqam” (burada “on beş məqam”) mövzusunda on beşinci məqamdan – “heybət”dən bəhs olunarkən istifadə edilir (Bozkurt 2018, 188). Hərçənd ayənin təfsiri bildirilmir, lakin “heybət” məqamına istinad olaraq məhz bu ayənin qeyd olunması çox diqqətçəkəndir. Belə ki, təfsir əsərlərində ayənin batini mənası bu

şəkildə izah olunur: əgər dağa insana məxsus ağıl və şüur verilsə idi, Quran onun üzərinə nazil olsa idi, dağ Kitabın içindəki Allah əmrlərinə tab gətirə bilməyib, parçalanardı. Halbuki Qurani-Kərim Həzrət Məhəmmədə göndərilmişdir, çünki Allah öz peyğəmbərinə bu yükü daşması üçün dağdan daha böyük güc, dözümlük, səbir bəxş etmişdir (Gördük 2020, 223). Bu incə məqam, həmçinin bəktəşilikdə Peyğəmbərə qarşı duyulan böyük sevgidən, onun bəşəriyyətə nümunə kimi qəbul edilməsindən xəbər verir.

Bəktəşilik çərçivəsində yazılan əsərlərdə təzahür edən misilsiz Qurani-Kərim sevgisi təriqətin ibadətlərində də özünü göstərir. Belə ki, xüsusi cəm ayinlərində də bəktəşilər Qurandan bir sıra ayə səsləndirirlər. Məsələn: “çıraqoyatma” zamanı “Nur” surəsinin 35-ci ayəsi və qurban kəsərkən isə “Saffat” surəsinin 103-107-ci ayələri oxunur (Eğri, 2007 (2), 184):

“Onların hər ikisi (Allahın əmrinə) təslim olduğu və (İbrahim İsmayılı qurban kəsmək üçün) üzüstə yerə yıxdığı zaman biz ona belə xitab etdik: “Ya İbrahim! Artıq sən röyanın düzgünlüyünü (Allah tərəfindən olduğunu) təsdiq etdin!” (Sənə yuxuda nə əmr olunmuşdusa, onu yerinə yetirdin. Allah sənə lütf edərək oğlunun yerinə bir qoç kəsməyi buyurur). Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlandırırıq. Şübhəsiz ki, bu, açıq-aydın bir imtahan idi. Biz ona böyük bir qurbanlıq (Habilin qurbanlıq qoçunu) əvəz verdik”.

Qurani-Kərimdə buyurulan bu məşhur qissənin bəktəşilikdə qurban ayininə nümunə təşkil etdiyi, ayin əsnasında bilavasitə oxunması Müqəddəs Kitabın bəktəşilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsinin, birmənalı olaraq həyatın hər yönündə rəhbər kimi qəbul edilməsinin nişanəsidir. Qurana inam və bağlılıq bəktəşilikdə istər inanc səviyyəsində formalaşmış və özünü, adətən, mistik mahiyyətdə büruzə vermiş (məsələn, bütün peyğəmbərlərin Haqq peyğəmbər kimi qəbul edilməsi (Doğan, 2019, 131), Quranda bəhs olunan peyğəmbər qissələrinin mahiyyəti və dini mesajı barədə mistik inanclar (Doğan, 2019, 135), istərsə də praktiki ibadət şəklində (məsələn, səmahanın ayinində, qurbankəsmə ayini zamanı Quran ayələrinin oxunması) təzahür etmişdir.

Quran inancı və təsəvvürünün bəktəşi poeziyasında əksi

Bəktəşilik təriqətində özünəməxsus Qurani-Kərim yanaşması bu təriqətə mənsub şairlərin poetik nümunələrində əyani şəkildə əks olunmuşdur. Qurani-Kərim ayələrinin, qissələrinin batini və mistik təfsiri ma-

hiyyətinə olan bu nümunələr bəktəşi ənənəsində Quran inancını anlamaq üçün əvəzsiz vasitədir.

Yuxarıda adıçəkilən Virani Baba kimi, yeddi ulu ozandan biri olan XVI əsr şairi Yəmini də şeirlərində Qurani-Kərim ifadələrindən, ayələrindən dəlillər gətirərək, təriqətin Quran təsəvvürü barədə əyani misal rolunu oynamışdır (Eğri, 2007 (2), 166).

Məgər Cəbrail ol, dəm hazır oldu,
Ki Haqqdan Əhmədə vəhy ilə gəldi.
Ərişdirdi Rəsula Haqq salamın,
Nə əmr oldusa, ərz etdi tamamın (Özmen, 1998 (1), 43).

Quranın Allahdan Cəbrayıl mələk vasitəsilə Məhəmməd peyğəmbərə nazil edilməsi prosesi bu lakonik misralarda təsvir edilməklə yanaşı, bəktəşi şairinin “vəhy” məfhumu, peyğəmbərlik vəzifəsi və Qurani-Kərim barədə yanaşmasını ifadə edir.

Həm bəktəşi şeiriyyətində, həm də bütün təsəvvüf ədəbiyyatında danılmaz yerə malik böyük şair Yunus Əmrənin yaradıcılığında da Qurani-Kərimə inancın, bağlılığın əhəmiyyəti, ümumi Quran təsəvvürü poetik dillə ifadə edilib:

Dörd kitabı şərh edən asidir həqiqətdə,
Zira təfsir oxuyub mənasın bilmədilər (Boz, 2021, 108).

Alimlər kitab düzər, qaranı ağa yazar,
Könüllərdə yazılır bu Kitabın surəsi (Boz, 2021, 598).

Göründüyü kimi, görkəmli şair Yunus Əmrə bu iki beytində Müqəddəs Kitaba qarşı özünün poetik yanaşmasını dilə gətirir. Misralarında Qurani-Kərimin batini, dərin mənasına bələd olmağın daha üstün bir fəzilət hesab edildiyini bildirən Yunus Əmrə Quranı könüldən duyub-anlamağın vacibliyini şairanə üslubda qələmə almışdır.

Mənbələrə nəzər saldıqda, XIX əsrdə yaşamış bəktəşi şairi Aşıq Vəlinin şeirlərində də Quran barədə bəktəşi təsəvvürünün diqqətəlayiq poetik nümunəsinə rast gəlirik (Eğri, 2007 (2), 175). Qeyd edildiyi kimi, təriqətdə xüsusi dəyərə malik olan “Fatihə” surəsini özünəməxsus nəzm dili ilə şerə köçürən Aşıq Vəli burada, həmçinin bəktəşi inancında, təriqətin Müqəddəs Kitab təsəvvürünün formalaşmasında bir rəhbər kimi qəbul edilən Həzrət Əlini yad edir:

“İyyəkə nəbudu” gözümün nuru,
 “Və iyyəkə nəstəin” verdim iqrarı.
 “İhdinəs-siratəl-müstəqim” yarı,
 “Siratəlləzinə” çaldı qələmə.

“Ənamtə əleyhim”, dedim ya Əli,
 “Geyril-məğzub əleyhim”, dedim bəli.
 “Vələzzallin”, dedik, qaldırdıq əli,
 Gözlərim dost yolu, durdum salama (Özmen, 1998 (2), 170).

“Fatihə” surəsinin ayələrini parça-parça misralara daşıyan aşiq şair, beləliklə, həm şeirdə dilə gətirdiyi məzmunu Qurani-Kərimdən istinad edir, həm də surənin bəktəşi təriqətindəki batini, mistik mənasını üzə çıxarmağa çalışır.

Oxşarüslublu poetik nümunə XVII əsr bəktəşi şairi Qul Nəsiminin əsərlərində də müşahidə edilir. “İxlas” surəsinin ayələrini şerinə köçürmüş şair öz Allah sevgisini və Qurana bağlılığını belə bir poetik dillə qələmə alır: (Eğri, 2007 (2), 175).

Oxudum ismində “Bismilləhir-Rəhmanir-Rəhim,
 Ay sifətidir, sifətin “qul hüvəllahü-əhəd”
 “Ləm yəlid” zətin, “vələm yuləd” sifətin vəsfidir,
 “Ləm yəkun” zati-sifətin “ləhu kufuvən əhəd”

(Öztelli, 1969, 47)

Bəktəşi poeziyasının, ümumilikdə, təsəvvüf ədəbiyyatının səciyyəvi mistikası Qul Nəsiminin bu beytlərində də aydın sezilməkdədir. Allahın “İxlas” surəsində buyurulan xüsusiyyətlərinə poetik bir təcəssüm qazandıran misralar Qurani-Kərimin bəktəşi düşüncəsindəki batini qatına dair bir nümunə sayıla bilər.

Yeddi ulu ozandan biri kimi qəbul edilən, XVI əsrdə yaşamış digər məşhur şair Pir Sultan Abdal öz şeirlərinə Qurani-Kərimdən dəlillər gətirmiş, ayələri həm ilahi bir istinad kimi, həm də mənəvi güc timsalı kimi dəyərləndirmişdir:

Bu, eşq meydanıdır, bunda ar olmaz,
 Başını top eylə meydan içində.
 Aç gözünü, əşrəf Haqqı zikr elə,
 “Fəzkuruni” dedi Quran içində

(Eğri, 2007 (1), 240).

Pir Sultan Abdal bəndin son misrasında “Bəqərə” surəsinin 152-ci ayəsinin ilk sözünü qeyd etmişdir: *“Onda siz də məni zikr edin ki (“fəz-kuruni”) ki, Mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, Məni danmayın!”*. Göründüyü kimi, şair bu ayə ilə “Haqqı zikr elə” dediyi əvvəlki misrasına istinad gətirmiş, dolayısı ilə Allahı zikr etməyi və Quran oxumağı təşviq etmişdir.

Nəticə

Bəktəşilik təsəvvüf təlimində ən spesifik xüsusiyyətlərə malik olan bir təriqət kimi, İslam dininin Müqəddəs Kitabına, onun təfsirinə xitabən öz fərqli, qeyri-ənənəvi, ümumi mənada mistik yanaşması ilə seçilir. Bütün təsəvvüf məktəblərində müqəddəs Qurani-Kərimə qarşı müşahidə edilən batini mənalandırmanın bəktəşi təriqətindəki xüsusi fərqi bu təriqətin inanc prinsipində yer alan əhəmiyyətli şəxslərlə – Həzrət Peyğəmbər, Həzrət Əli və əhli-beytlə birbaşa əlaqələndirilməsi, onların şəxsiyyəti və həyatı ilə dəyərləndirilməsidir. Təriqətin banisi olan Hacı Bəktəş Vəlidən üzübəri bir ənənə kimi təşəkkül tapmış bu yanaşma birmənalı olaraq, Quranın “bəktəşisayağı” təfsirinin zəmininə çevrilmişdir. İstər Hacı Bəktəş Vəlinin adına bağlanan “Fətihə”, “Bəsmələ” təfsirlərində, “Məqalət” əsərində, həmçinin ondansonrakı bəktəşi bö-yüklərinin mənbələrində Qurani-Kərimin konkret surə və ayələri bəktəşiliyin inanc sisteminin, eləcə də ibadətlərinin bünövrəsi kimi qəbul edilmişdir. Başqa ifadə ilə desək, bəktəşi nümayəndələri öz inanc prinsiplərini təməlləndirmək, əsaslandırmaq, dəlilə söykəndirmək üçün Quranın çıxarışlarından mütəmadi şəkildə istifadə etmişlər. Özlərinəməxsus cəm ayinlərini, qurbankəsməni və digər ibadətləri də məhz müqəddəs Quran ayələrinin müşayiəti ilə həyata keçirən bəktəşilərin həyatında Qurani-Kərimin “ilahi və toxunulmaz” bir kitab deyil, gündəlik həyatın bir parçası olduğu açıq-aydın müşahidə edilir.

Təsəvvüf ədəbiyyatı çərçivəsində yüzillər ərzində formalaşmış bəktəşi poeziyası və şeiriyyəti təriqətin Qurani-Kərimə münasibətini başa düşmək və ümumi çərçivədə görə bilmək üçün mühüm bir mənbə kimi qiymətləndirilməlidir. Ən məşhur bəktəşi şairlərinin, o cümlədən Yunus Əmrənin, Pir Sultan Abdalın, Virani Babanın, Yəminin, Qul Nəsiminin və başqalarının poetik nümunələrini geniş spektrdə mütaliə etdikdə şairlərin bu şeirlərində təriqətin ümumilikdə Qurani-Kərimə münasibətini əks etdirdiyini görürük. Hər birinin fərqli, diqqətəlayiq yanaşmasını, mistik, batini, fəlsəfi mənalandırma cəhdlərini müşahidə edirik. Bəktəşiliyin İslam dininin Müqəddəs Kitaba başqa bir aspektdən, dərin mənəviyyat

çərçivəsindən olan bu yanaşması şairlərin əsərlərində daha aydın, bariz şəkildə nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat

Eğri Osman. (2007). Alevi-Bektaşî kaynaklarındaki Kur'an tasavvuru üzerine bir değerlendirme, İslami İlimler Dergisi I. Kuran Sempozyumu, İslami İlimler Dergisi Yayınları.

Eğri Osman. (2007). Alevi-Bektaşî geleneğinde Kur'an tasavvuru, İslami İlimler Dergisi, 1.

Yıldırım Ahmet. (2005). Alevi-Bektaşîlerin dinin temel kaynaklarından Kuran ve Sünnete bakışı, Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu I Bildiriler ve Müzakereler, Isparta.

Dindi Emrah. (2006). Hacı Bektaş Veli'de Kur'an anlayışı (Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Şimşek Yaşar. (2016). Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha tefsirinin bilinmeyen bir nüshası, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 77.

Özcan Hüseyin. (2008). Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha tefsiri, Milli Folklor Dergisi, 80.

Baltacı Burhan. (2011). Hacı Bektaş Veli'nin Kur'an'dan iktibasları ve yorumlarının tefsir perspektifinden değerlendirilmesi, I. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, Ankara.

Veli Hünkar Hacı Bektaş. (2007). Besmele tefsiri (Hazırlayan: Hamiye Duran), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Üçer Cenksu, Çaykara Esra. (2021). Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen Makalat adlı eserde Kuran ve Hz. Peygamber tasavvuru, DEÜİFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı.

Sönmez Ramazan. (2021). Alevilik ve Bektaşîlik'te "nur ve "mişkat" kavramlarının Nur suresi 35. ayeti bağlamında izahı ve ibadet formuna bürünmesi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 97.

Özmen İsmail. (1998). Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi (Cilt II), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Boz Erdoğan. (2021). Yunus Emre Divan (Fatih yazması), Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Özmen İsmail. (1998). Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi (Cilt IV), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Öztelli Cahit. (1969). Onyedinci yüzyıl tekke şairi Kul Nesimi, Türk Etnografya, Folklor ve Turizm Derneği Yayını, Ankara.

Bozkurt Fuat. (2018). Buyruk İmam Cafer-i Sadık Buyruęu, Salon Yayınları, İstanbul.

Gördük Yunus Emre. (2020). İmam Cafer Es-Sadık'a nisbet edilen Buyruk'ta yer alan ayetler üzerine bir inceleme, Türk Kùltürü ve Hacı Bektaş Veli Arařtırma Dergisi, 95.

Doęan Hüseyin. (2019). Alevi-Bektaşî kùltürde nübüvvet inancı, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi, 12.